

PIJPEN UIT ZEELAND

door Plet Smiesing

Inleiding

Uit het artikel "Zeeuwse kleipijpen" in PKN 83 blijkt, dat nog weinig publicaties zijn verschenen, waarin Zeeuwse bodemvondsten zijn beschreven. Zelf bezit ik twee gesloten pijpenvondsten, namelijk uit Zierikzee en Vlissingen. Mogelijk kan een beschrijving van deze vondsten een beter inzicht geven in de pijpenhandel en wandel in Zeeland.

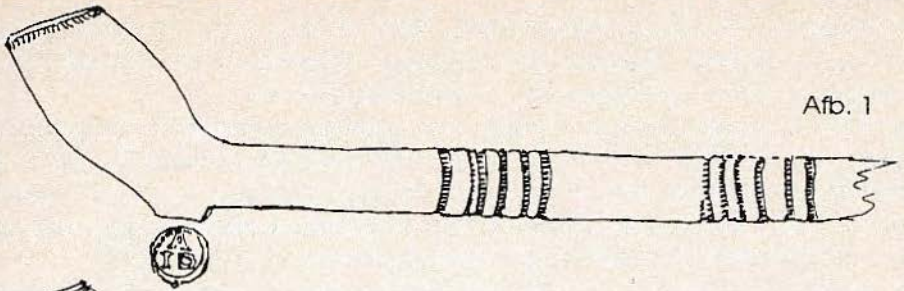
Pijpen uit Zierikzee

Vorig jaar vond ik op een vlooiemarkt onder een kraam een plastic zak met laat-17e-eeuwse pijpenkoppen en stelen. Na wat onderhandelen werd ik voor een redelijke prijs eigenaar van de zak met inhoud. Het na-deel van het kopen van bodemvondsten is meestal, dat de exacte vind-plaats niet wordt prijsgegeven. De verkopers die ook de opgravers waren, verzekerden mij, dat de pijpen zijn opgegraven in Zierikzee op een plek waar eens een klooster heeft gestaan. Thuis bij het schoonwassen van de vondsten bleek, dat er ook een behoorlijk aantal stelen was verzameld: dikke, zware, geglasde en ongeglaasde stelen met diameters tot 12 mm, die zo typerend zijn voor het laat-17e-eeuwse product. Na het wassen telde de vondst 51 pijpenkoppen met een drievoud aan steelfragmenten. Tijdens het inspannende - en spannende - meten en passen bleek, dat er 40 stukken steel konden worden aangelijmd. Hierdoor konden de oorspronkelijke steelversieringen aan de helft van de pijpen worden toegevoegd. He-las bleek dat een aantal belangrijke steelfragmenten in de Zeeuwse bo-dem waren achtergebleven, zodat geen pijp kon worden gecompleteerd. Toch haalden zes pijpen nog een lengte van 30 tot 34 cm.

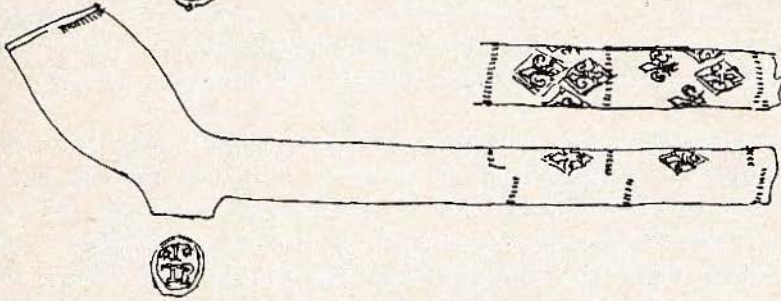
De pijpen

Uit alle pijpen is goed gerookt. Ze zijn, gezien de vele passende steelfrag-menten, na gebruik in de directe omgeving gedumpt. De pijpenkoppen hebben twee modellen, nl. een trechtermodel waarbij de mond iets toe-loopt en een dubbelconisch model. Twaalf koppen zijn ongemerkt en ne-genendertig zijn voorzien van een merk. De koppen verschillen onderling behoorlijk in grootte. De kleinste koppen halen amper een hoogte van 39 mm en een ketelopening van 12,5 mm, terwijl de grootste een hoogte van 46 mm hebben en zelfs een opening van 16 mm! Het is goed mogelijk, dat de pijpen van verschillende kopgrootte in eenzelfde periode werden ver-handeld en gebruikt.

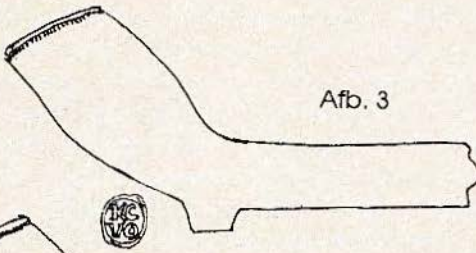
Carmiggelt wees er al op, dat hier rekening moet worden gehouden met een aantal belangrijke factoren zoals: tijdsduur van opslag van handels-voorraden en gebruikperiode van de pijpenmallen.



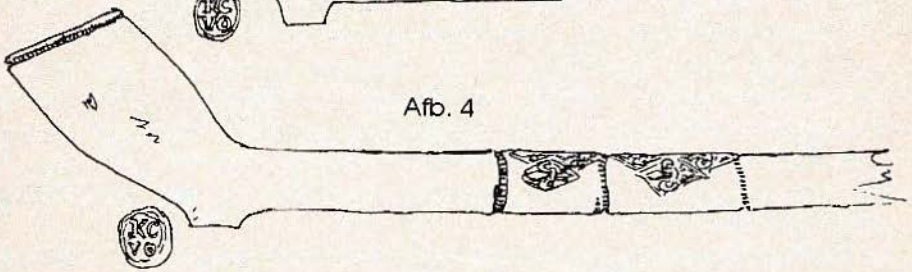
Afb. 1



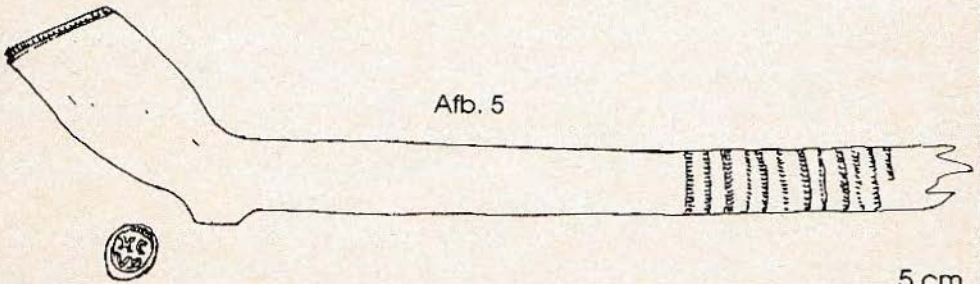
Afb. 2



Afb. 3



Afb. 4



Afb. 5

5 cm

Merken

De merken zijn: BS; CDD; EB; HC; IAD; IMM; KCVO; SMK; TIP; WG; WS gekroond; (druiventros); springend hert; springend hert met WT; os met ster en afhanginge staart; dubbele strik; trompet aan het lint.

- Het merk BS heeft onder en boven beide letters een ster en bevindt zich op een kop van dubbelconisch model met een flinke maat (h. 41, b. 21, ketelopening 15 mm). Het merk is niet in de 17e eeuw in Gouda geregistreerd. In mijn verzameling bevindt zich nog een exemplaar met dit merk, dat in de Utrechtse binnenstad werd opgegraven.

- Het merk CDD bevindt zich op de hiel van een ongeglaseerde pijpenkop van een groot, plomp model (afb. 7). Op het steelrestant zijn tussen drie raderingen vier losse lelies in ruiten gestempeld. Dit merk is in Gouda niet bekend.

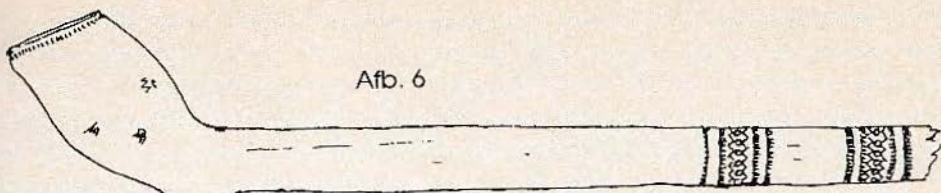
- Het eveneens ongekroonde merk EB komt op 3 pijpen voor. Het merk heeft een interessante geschiedenis en wordt in "De 'gecroonde roos'" achter de namen van Adriaen van der Cruis (1672-1719) en Jacobus Jonasz de Vriend (1683-1700) vermeld. Hier werd hetzelfde merk dus in dezelfde periode door twee Goudse gildebreeders gevoerd! De Lange van Wijngaarden meldt hierover: *"In het jaar 1683 werd aan den Amsterdamschen koopman Adriaan van der Cruys toegestaan om het merk E.B. alleen voor hem te mogen gebruiken, en laten zetten tot zijn overlijden, hetwelk ook in het jaar 1719 aan zijnen zoon is toegestaan geworden, mits daar voor bij wijze van inkoop, dertig gulden betalende."* Goedewaagen bevestigt, dat Cruis een pijpenhandelaar was: *"Ook de handelaar in steenen pijpen stond ingeschreven bij het gilde. Zoo deed zich in 1683 een geval voor van een handelaar genaamd Adriaen van der Cruis, die sinds 1672 een zekere pijp van een bepaalde lengte liet maken bij den pijpmaker Jacobus de Vrient. De vormen van deze pijp waren van v.d.Cruis. Andere pijpmakers maakten pijpen met dit merk na. Hij beklagt zich hierover en dan wordt bepaald, dat vanaf 5 Juli 1683 alleen van der Cruis recht op het merk E.B. heeft en dat de andere pijpmakers het merk E.B. moeten zetten met een kroon. Na het overlijden van v.d.Cruis zou het merk E.B. aan het gilde toevallen."*

Op de steel zijn tussen raderbanden vier ruiten met lelies (in één stempel) gestempeld.

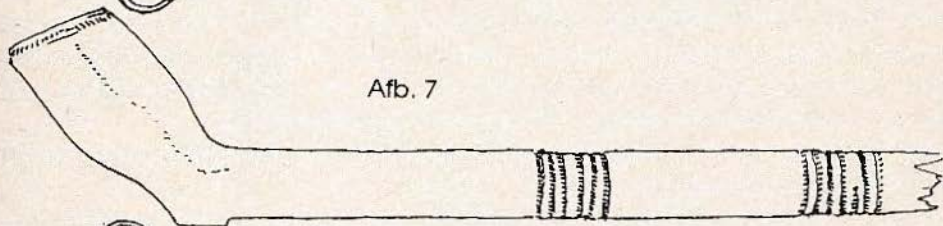
- Het ongekroonde merk HC wordt in 1694 door de Goudse pijpenmaker Heijndrick Cornelisse op zijn pijpen gezet. De kop is groot en plomp en heeft rond de ketelopening een complete radering. De pijp is echter ongeglasd en dus van een mindere kwaliteit (afb. 12).

- Het merk IAD komt op twee fraai geglaseerde pijpen voor en werd niet geregistreerd bij het Goudse gilde (zie afb. 1).

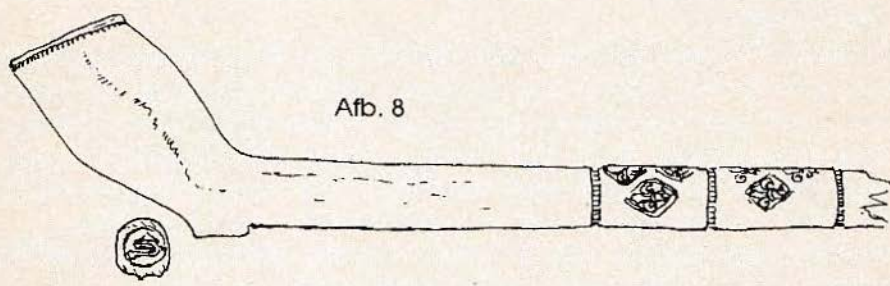
- Het merk IMM vinden we op een grove, ongeglaseerde pijp met kromgetrokken steel, waarop we tussen drie raderbanden twee keer een vierruitstempel vinden (afb. 10). Het merk stond op naam van Jan Janse Marel. Hij



Afb. 6

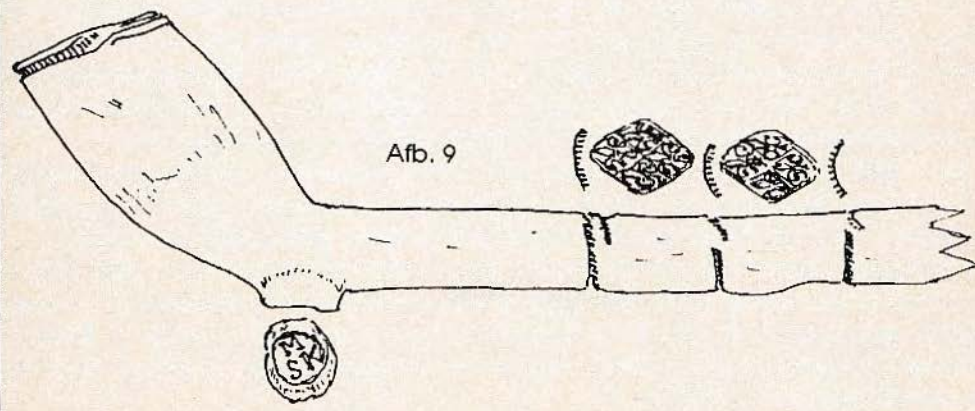


Afb. 7



Afb. 8

_____ 5 cm



Afb. 9

_____ 5 cm

was slechts van 1679 tot 1682 lid van het Goudse gilde.

- Het vierlettermerk KCVO komt op zes pijpen voor (*afb. 3,4 en 5*). Dit merk komt waarschijnlijk op naam van de pijpenmaker Claes Cornelisz van Os, die in 1674 zijn bedrijf had in de Goudse Kuipersteeg. De pijpen variëren in kopgrootte, dikte van steel en steelversiering. Pijpen met kleinere koppen hebben een eenvoudige geraderde bandversiering. Deze versiering is verder van de kop aangebracht dan de versiering bestaande uit twee keer vier los gestempelde lelies in ruit tussen drie raderbandjes. De pijpen met deze laatste versiering hebben daarentegen grotere koppen en een eerdere verloop van steeldikte. Het dikteverloop van de met raderbanden gemerkte stelen is meer geleidelijk. Hieruit mogen we opmaken, dat kortere pijpen van deze pijpenmaker een grotere kop en een steelversiering hebben van twee keer vier lelies in ruiten tussen raderbanden.

Hendrickx vermoedt, dat bandversieringen op de steel het zwaartepunt van de pijp aangeven. (1).

- Het merk SMK komt voor op een pijp met een grote, grove ongeglasde kop. De kromme steel heeft twee vierruitstempels tussen drie slordig geraderde bandjes (*afb. 9*). Het merk heb ik in de mij beschikbare literatuur niet kunnen traceren.

- Het merk T*1*P, waarvan de uitspringende I wordt geflankeerd door twee sterren, komt op vijf pijpen voor. De pijpen zijn fraai geglasd en de steel is versierd met twee keer vier los gestempelde lelies in ruit tussen drie raderbandjes (*afb. 2*). Het merk dat als ITP gelezen moet worden, is van de Goudse pijpenmaker Jan Thiele (1682-1690). Duco spelt het merk als TIP en wijst het toe aan de Goudse pijpenmaker Thiel Jansz. Proost.

- Het merk ongekroonde WG komt voor op een geglasde pijp en is een product van de Goudse pijpenmaker Willem Gijsbertsz (1686).

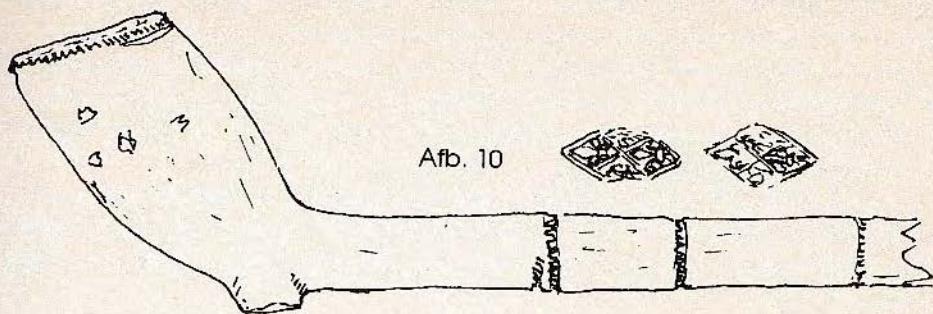
- Het merk de gekroonde WS op een van de pijpen is van de bekende Goudse pijpenmaker Willem Stevensz (1660-1701).

- Het merk *springend hert* en het *springend hert* waaronder WT komt op twee pijpenkoppen voor (*afb. 13*). Het kopje met WT is van Gorkums makelij en past qua datering eigenlijk niet in deze laat 17e-eeuwse pijpenvondst. Het merk *springend hert* op een pijpenkop van hetzelfde model wordt eveneens aan deze Gorkumse pijpenmaker toegeschreven.

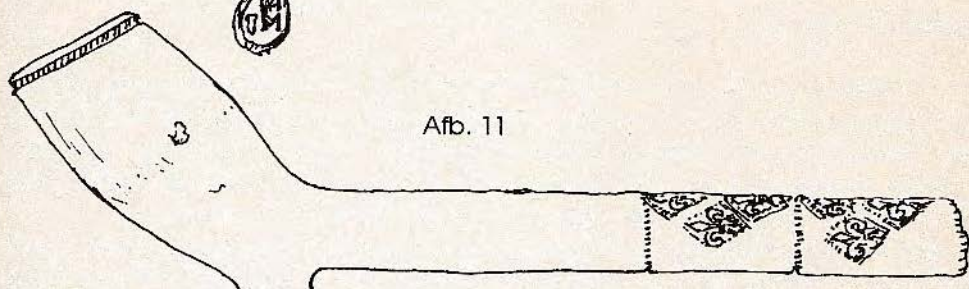
- Het merk *de os*, gekroond door een zespuntige ster, werd waarschijnlijk door Claes de Jonge uit Gouda (1693) gezet. De zware, geglasde steel is versierd met bolletjes omzoomd door getande en geraderde banden.

- Het merk (dubbele) *strik* of *knoop* komt voor op de hiel van een grote, dubbelconische kop met volledige radering rond de ketelopening. De kop is niet geglasd; de pijp is het product van verschillende Goudse pijpenmakers: Bastiaan Jansz (1667-1686) of Jan Pieterse Meurs (1688) of Jan Willemsz van der Kemp (1697).

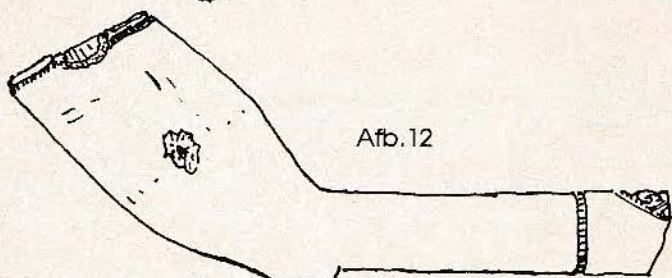
- Het merk *trompet aan het lint* komt op elf pijpen voor. De kopgrootte varieert van 40 tot 44,5 mm. De grootste kop heeft zelfs een ketelopening van



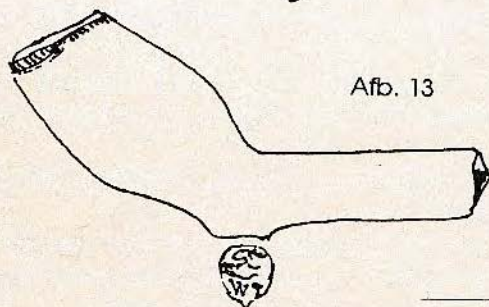
Afb. 10



Afb. 11



Afb. 12



Afb. 13



5 cm

18 mm. Op de stelen zijn drie verschillende steelversieringen aangebracht (*afb. 6,7 en 8*). Ook hier geldt weer, dat de pijpen met de eenvoudige raderbanden langere stelen hebben dan die met de gestempelde lilies in ruiten. De ruiten worden in een vierruitstempel of los in ruitpatroon gestempeld. Voor dit merk komen Jacob Jansz. de Vrient (1667) of Pieter Metfort (1697) in aanmerking.

Van de twaalf ongemerkte pijpen is een exemplaar met een lengte van 25 cm nagenoeg compleet. Op de bovenzijde van de steel zijn vijf in ruiten met ingesloten lilies gestempeld (*afb. 14*). De koppen zijn grof en ongeglasd.

Pijpen uit Vlissingen

In 1990 wist ik op de Verzamelbeurs in Utrecht een zak met dertig pijpenkoppen en stelen te bemachtigen. Volgens de man achter de kraam werden de pijpen in Vlissingen opgegraven en betreft het een 'gesloten vondst'. Het aanlijmen van stelen was echter niet zo succesvol als bij de vondst uit Zierikzee. Er waren te weinig steelfragmenten verzameld.

De pijpen kunnen gezien het model en de kopgrootte in het derde kwart van de 17e eeuw gemaakt zijn. Tweederde van de vondst heeft het Gorkums model; vijf gemerkte pijpen en enkele ongemerkte hebben het Gouds model; twee hebben het Leidse model en één exemplaar heeft een afwijkend model.

Merken:

- Vijf pijpen met het *springend hert* en de initialen WT van Willem Teeck, een pijpenmaker die van 1630 tot 1674 in Gorkum actief was. Op de bovenzijde van de steel bevindt zich een steelversiering van zeven lilies gekaderd in een uit puntjes bestaande ruit (koord). Deze versiering werd, gezien de afdruk van de vormnaad over de versiering, al in de pijpenmal aangebracht.

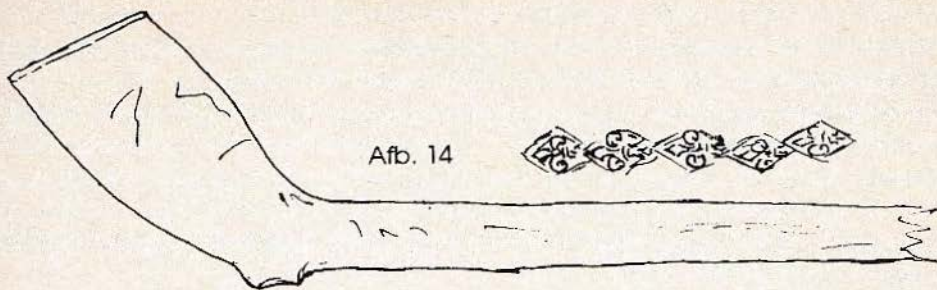
- Het merk gekroonde MC is van Marcus Claasz. (1637-1663?), eveneens uit Gorkum.

- Op drie pijpenkoppen komt het merk gekroonde EH voor. Slechts twee maal eerder kwam ik dit merk tegen op in Gorkum opgegraven pijpenkoppen.

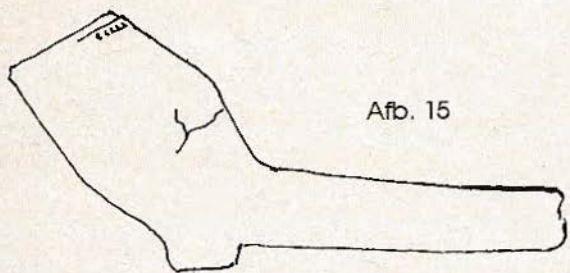
- Het merk *lilie in ruit* op de hiel van een pijpenkop van Gorkums model is een oude bekende. In Gorkum heb ik verscheidene pijpen met dit merk opgegraven.

- Twee hielmerken dragen het al besproken Goudse vierlettermerk KCVO, dat ook in Zierikzee gevonden werd.

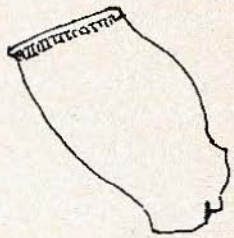
- Het ongekroonde merk CS op een fraai geglasde pijp, met gestempelde lelieruiten tussen raderbanden op steel, komt uit Gouda. Het werd echter in de 17e eeuw niet geregistreerd. Volgens Duco werd dit merk door Cornelis



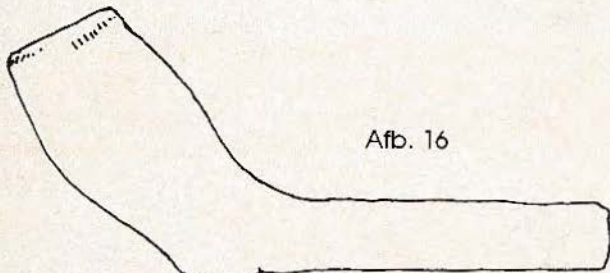
Afb. 14



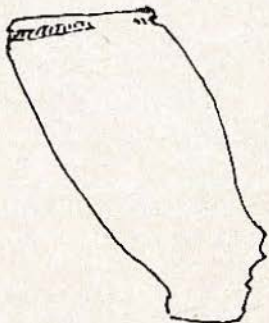
Afb. 15



Afb. 17



Afb. 16



Afb. 18

5 cm



Stevensz. De Jonge (1660-1673) gezet. In de "Gecroonde Roos" wordt echter het merk SS aan deze pijpenmaker toegewezen.

- Op een van de twee koppen van het Leids model werd het nog onbekende, ongekroonde merk PF (afb. 15) aangebracht.

- Op een fraai geglasde pijp met een afwijkend model werd het merk CD op de hiel gestempeld (afb. 16).

De vreemde vorm kreeg de pijp waarschijnlijk, omdat de pijp in een versleten mal werd gevormd, waarna de pijp bij het fatsoeneren een buitenmodel voorkomen kreeg. Het merk CD kan gezet zijn door de Gouwenaar Govert Davidz (1667-1670).

- Het gestileerde merk gekroonde BD op een forse, dubbelconische pijpenkop is mogelijk van Zeeuwse makelij (afb. 18).

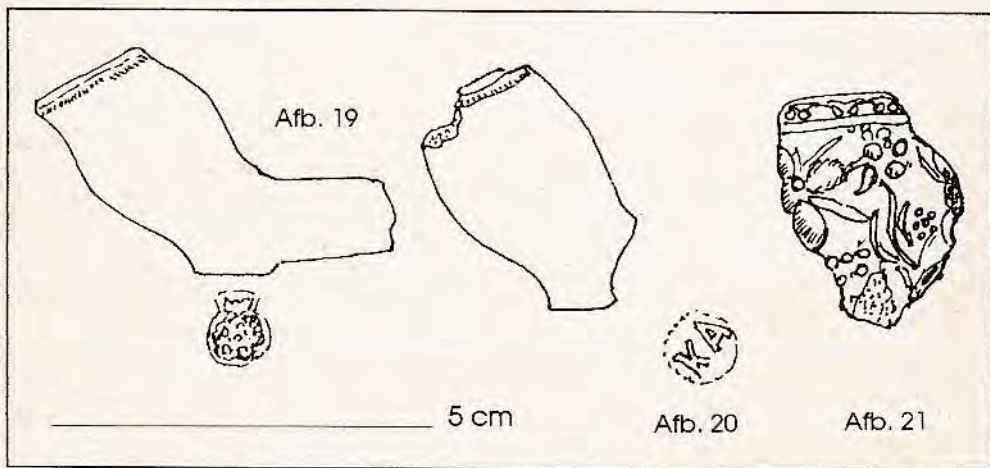
- Het Goudse merk T*I*P (ITP) kwamen we al in Zierikzee tegen.

- De fraai geglasde pijp met het hielmerk gekroonde II draagt de naamstempel IAN IACOBSZ VA van de Goudse pijpenmaker Jan Jacobs van der Aerden. Deze pijpenmaker was van 1660-1670 lid van het Goudse pijpenmakersgilde.

In 1989, tijdens een bezoek aan de haven van Vlissingen, zag ik kans om even uit het gezelschap te glippen om de hopen grond rond het Arsenal te onderzoeken.

Ik vond er vier pijpenkopjes die in het tweede kwart van de 17e eeuw gemaakt zullen zijn: drie gemerkte kopjes en een barokkopje.

De merkjes: een zonnetje, een gekroonde roos en het ongekroonde merk KA (afb. 17, 19, 20 en 21). Het laatste merk kan uit een Zeeuwse pijpenmakerij afkomstig zijn.



Tot slot vond ik in mijn documentatie, waarvan ik helaas de oorsprong en de titel niet meer kan achterhalen, een pijpenvondst uit Goes.

De pijpen werden in 1981 in een beerput aangetroffen achter het pand Grote Markt 3 in Goes. Ze bevinden zich in het Museum voor Zuid- en Noord-Beveland en werden geregistreerd onder de nrs. 6589-C-214 t/m 236. De groep 17e-eeuwse pijpen werd gedateerd van 1625 tot 1670 en hadden de volgende merken: gekroonde B; HS; LS; SS (vijf exemplaren); gekroonde WS (twee exemplaren); *hand*, *hert* of *bok* en *hert met WT* (twee exemplaren).

NOOT (1) Jan Kwint zal binnenkort aan dit vraagstuk een artikel wijden.

Geraadpleegde literatuur:

- Boelsma, J., Merken en bandstempels van Jan Jacobsz van der Aerden, 1983, PKN VI, 21.
- Carmiggelt, A., Het belang van gesloten vondstcomplexen voor de datering van kleipijpen, 1988, PKN XI, 42, p. 43-47.
- Duco, D.H., Merken van Goudse pijpen, 1660-1940, 1982.
- Duco, D.H., De Nederlandse kleipijp. Handboek voor dateren en determineren, 1987.
- Helbers, G.C., D.A. Goedewaagen, Goudse pijpen, 1942.
- Hendrickx, P., De pijp door de eeuwen heen, Ons Heem, 1963, p. 149-163.
- Lange van Wijngaerden, G.J. de, Geschiedenis en beschrijving der Stad van Der Goude, 1817, 2e deel.
- Meulen, J. van der, J.P. Brinkerink en P. van Hout, Tabaksnijverheid in Gorinchem. Een inventarisatie van de pijpenmakers en hun produkten gedurende een periode van 200 jaar. 1992.
- Meulen, J. van der, De "gecroonde roos" en andere pijpenmakersmerken van Gouda, 1994.
- Oostveen, J. van, Een model voor de herkomst van hielmerken op kleipijpen, 1995, PKN XVII, 67, p. 659-669.
- Oostveen, J. van en A. Bonnema, Zeeuwse kleipijpen, 1999, PKN XXI, 83, p. 1063-1065.

NIEUWE LITERATUUR

- Bie, R.J. van der, 1999. "Bekommering en ongewraakte vreugd", Tabaksteelt in Nijkerk (ca. 1635-1900), Amsterdam. 159 pp. ISBN 90-9012563-9.

"De tabaksteelt heeft in vroeger tijden een belangrijke rol gespeeld in Nijkerk. Tegenwoordig is er weinig van terug te vinden in het straatbeeld. Elk jaar kwamen meer dan 100 schepen de haven binnenvaren om schapenmest voor op 't land te brengen. Mensen liepen af en aan met strontkaren. Een stank van jewelste, zou je zeggen... Toch was het een heel andere geur die tussen 1635 en 1875 de boventoon voerde in Nijkerk. De geur van tabak. Enige honderden hectaren van het Nijkerkse landschap waren met tabak beplant, meer dan 1000 arbeiders waren van het veldwerk in de tabak afhankelijk. In 1815 stonden er 250 tabaksschuren in Nijkerk. Als je de verhalen mag geloven, waren sommige wel 60 meter lang en 10 meter hoog. Het moet een indrukwekkende aanblik geweest zijn die hoort bij een indrukwekkende geschiedenis." (De Stad Nijkerk).

Het boekje is voor fl. 25,- te bestellen bij Lodewijk van Duuren, Theo Thijssenhove 25, 2726 CE, Zoetermeer of per e-mail: LDRN @ CBS.NL.